

Pölcz Ádám

A rövidség formái

Örkény István egyperceseiben

Bevezetés. Az emberek hálásak azért, ha mások nem rabolják az idejüket. Persze lehet, hogy a hálás kicsit erős szó, mondjuk inkább azt: természetesnek vesszük, hogy mások nem élnek vissza a (szabad) időnkkel. Ennek az ellenkezőjét is jól ismerjük: a csak-még-ezt-hadd-mondjam-el típusú emberekkel lépten-nyomon találkozunk. Ők azok, akik nem tudják, mi az elég. Hosszan beszélnek, történeteik sokszor strukturálatlanok: se elejük, se végük, és a beszéd közben nyitott számtalan zárójel között már a beszélők maguk sem tudják, hol tartottak. Az ilyen beszédhelyzetekből általában nehéz megszabadulni, hiszen az udvariasság azt követeli, hogy meg kell hallgatnunk a másikat, főleg akkor, ha mondanivalójának a lényegét még el sem mondta. A bőbeszédűséget, az összeszedetlenséget nem toleráljuk – sem szóban, sem írásban.

A rövidség ugyanis erény, azaz hozzájárul a mondanivalónk közlésének sikeréhez – ezt az ókori retorikában is felismerték. Igaz, kezdetben még csak négy stílusérényt tartottak számon:

- az illőséget: vagyis a dolgok megfelelő időben, megfelelő helyen és megfelelő stílusban való kimondását;
- a világosságot: a nyelvezet érthetőségét, a közérthetőségre való törekvést;
- a nyelvhelyességet: amelyen a közhasználatához (az úzushoz) idomult, művelt néprétegek által beszélt nyelvváltozat használatát értették;
- és az ékességet: amely a beszédben használt szóképekre és alakzatokra vonatkozó erény volt.

E négyhez vették hozzá a sztoikusok a rövidséget (brevitas). Felismerték ugyanis, hogy nincs szükség a dolgoknak „Ádámtól és Évától” való elmondására (akkor sem, ha az előzmények feltétlenül szükségesek a megértéshez), nem kell minden részletre kiterjedő tájékoztatást adni.

A rövidség mint erény a mondanivalónk megszerkesztésében játszik szerepet. Nevezték az idők során brevitásnak, tömörségnek (vagy perkurciónak), praecisiónak, és napjainkban a nyelvészek emlegetik a mennyiség és a relevancia maximájaként is.

A rövidség jellemzői. A rövidség legfontosabb jellemzői a következőképpen összegezhetők:

1. A mennyiség és a relevancia maximája Herbert Paul Grice társalgási maximáinak (minőség, mennyiség, mód, relevancia) két idevágó pontja. A mennyiség maximájának lényege, hogy az egymás közti társalgás esetén legyünk a kellő mértékben informatívak, se többet, se kevesebbet ne mondjunk, mint amennyire az adott helyzetben szükség van. A relevancia maximája a témához való ragaszkodásban, a megértést nehezzé tévő, fölösleges kitérők kerülésében ölt testet. Maga Grice nem egyenlő súllyal kezelte a maximáit. Úgy

vélte, hogy „egy magát szükségtelen bőbeszédűséggel kifejező ember például általában enyhébb bírálatot kapna, mint olyasvalaki, aki olyasmit mond, amit hamisnak hisz”, vagyis a bőbeszédűt kevésbé büntetik a társai, mint a minőség maximáját megsértő hazugot.

2. A brevitás a klasszikus retorika fogalma, és a lényeges elemek kiemelését jelenti. Eszerint az elbeszélést onnan érdemes kezdeni, ahol szükségesnek látszik, és a fölösleges részleteket mellőzve a lényegre kell koncentrálni. Szinonimája a tömörség (perkurzió), amelyről Cicero ezt írja *A szónokról* című munkájában: „Az ügy elbeszélése legyen tömör, s [...] a tömörség azt jelenti, hogy nincs benne egyetlen felesleges szó sem, [...] ám ha a tömörséget úgy értjük, hogy csak annyi szót mondunk, amennyi épphogy elengedhetetlen, annak is megvan az értelme.” A brevitást és a perkurziót a klasszikus retorika az elhagyáson alapuló gondolatalkzatok között tartja számon.

3. És a praecisio? Nos, mai nyelvhasználatunkból is ismerős lehet a *precíz*, *precízitás*, *precíziós* (műszer) szavak kapcsán. Ha az ember az értelmező szótárhoz fordul, mindegyik szónál a ‘különlegesen, aprólékosan pontos’ jelentést találja. A *precíz* eredendően a *praecidere* szóból származtatható, amelynek jelentése: megnyesni. A XIX. században *határozottság*ként szerepel a magyar retorikára nagy hatást gyakorló Hugh Blair munkájában (*Blair Hugo retorikai és esztétikai leczkái némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel* – 1838. Fordította: Kis János). A *határozottság* a gondolattal és a szóhasználattal kapcsolatos: tulajdonképpen azt jelenti, hogy minden felesleges szót, kifejezést ki kell húzni a szövegből, amely nem ad hozzá a gondolathoz – vagyis a szövegnek nem szabad sem többet, sem kevesebbet jelentenie annál, mint amit az író szándékolt. A praecisióban benne van minden eddigi fogalom esszenciája, amelyet Hugh Blair szavai alapján az 1. táblázat foglal össze.

„ha gondolatidat velem közölni akarván...”

<i>többet mondasz, mint a mennyi szükség;</i>	a mennyiség maximájának megsértése
<i>ha a fő tárgyhoz idegen 's oda nem tartozó körülményeket keversz;</i>	a relevancia maximájának megsértése
<i>ha a kifejezés' szükségtelen változtatása által a nézőpontot mintegy megmásítod, 's most magát a' tárgyat majd ismét valamely más vele rokon dolgot láttatsz 's az által egyszerre több dolgokra kényszerítesz figyelmezni:</i>	a tömörség, a rövidség erényének megsértése

...a' fő tárgyat elvesztem szemeim elől.”

1. táblázat: A praecisio és a rövidség formáinak összevetése

A praecisio voltaképpen a szabatosság szinonimája, a szószaporítás ellentéte.

Kosztolányi Dezső a törlésről és a rövidítésről. A XX. századi eleji elvárások felé kanyarodva láthatjuk, hogy a fogalmazás tömörsége és a felesleges dolgok kihagyása nemcsak a hétköznapi nyelvhasználatban fontos, hanem az irodalomban is a siker kulcsa lehet. Erről Kosztolányi Dezső írt találó esszét *Egy és más az írásról* címmel. Ebben a szöveg- és lapszerkesztő nehéz munkájáról, a „törlés művészetéről” ír, amikor mások szövegeit kell közölhető formába hozni. Kosztolányi az írás elején így fogalmaz: A törléskor „...elhagyunk valamit, ezer millió dolgot, melyet mellékesnek tartunk, és kiemelünk valamit, egyetlenegy dolgot, melyet fontosnak tartunk. Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon.” A szövegszerkesztés is alkotómunka, amelynél a gyengébb alkotások esetén nagy a kísértés, hogy a szerkesztő az egész szöveget – címmel együtt – áthúzza, és inkább semmit sem (vagy pont a semmit!) közölje az írásból. A törlés, rövidítés az, amit az iskolában elsőként tanítani kellene: a lényegtelen részek kihúzását, amelyek nem tesznek hozzá semmit a szöveghez – vallja Kosztolányi.

És mi a tanulság? Az, hogy a gondolat sekélyességét nem lehet a szavak dagályosságával és terjengősségével megváltani, mert a kicsit is beavatott szem észreveszi a csalást. A szöveg attól rossz, ha a gondolatot a szavak cifrázásával próbálja kiváltani.

Enthümémák. Mindannak az esszenciája, amit a rövidség eléréséért alkalmazhatunk (praecisio, perkurzió, brevitás, maxima), egy arisztotelészi fogalomban, az *enthümémában* gyökerezik. Az antik retorika egyik alapfogalmáról van szó, amelynek lényege, hogy beszédünk során olyan dolgokat nem mondunk el, amelyek a másik ember számára is nyilvánvalóak, vagy az elbeszélésből számára kikövetkeztethetők. Ezzel megkíméljük őt attól, hogy rosszul érezze magát a nyilvánvaló magyarázatától, mégis együtt gondolkodásra sarkalljuk, hiszen aktíválnia kell azt a háttértudást, amely az adott témáról a birtokában van. A klasszikus példával élve: Tétel: *Minden ember halandó.* – Következtetés: *Szókratész halandó.* A kettő közötti részkövetkeztetés (Szókratész ember) mindenki számára nyilvánvaló, nem kell kimondani, magyarázni, ezért energiát és kellemetlenséget takaríthatunk meg. A nyelvészet ma ezt a jelenséget az *implikátúra* terminussal nevezi meg.

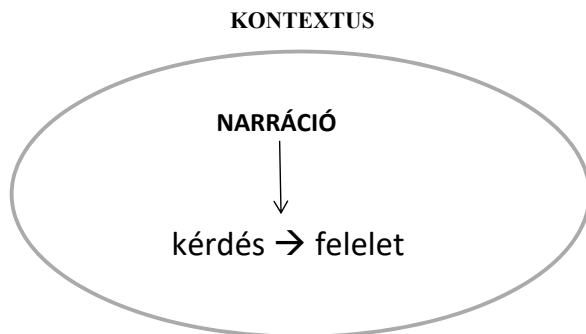
Örkény egypercesében is szükséges olykor a meglévő háttértudás felelevenítése, a rövidségnek ez is az egyik letéteményese.

Az Örkény István-i rövidség. Örkény egypercesei – a groteszk és az abszurd mellett – a rövidségükről is ismertek. Maga a szerző is hangsúlyozza a gyűjtemény *Használati utasításában az Egyperces novellák* rövidségének fontosságát: „A mellékelt novellák rövidségük ellenére is teljes értékű írások. Előnyük, hogy az ember időt spórol velük; mert nem igényelnek hosszú hetekre-hónapokra terjedő figyelmet. Amíg a lány tojás megfő, amíg a hívott szám (ha foglaltat jelez) jelentkezik, olvassunk el egy Egyperces Novellát.” A címek is egyszerűek, tömörek („a szerző rövidségre törekedett”), minden együtt van tehát a praecisio és a perkurzió erényének megvalósításához. Itt jegyezzük meg, hogy a címek között valóban vannak rövid, címkeszerű nevek (pl. *1949, Itália, Vallomás, Apróhirdetés, Hír*), de nemegyszer előfordulnak szószerkezetek,

vagy akár teljes mondatok is a novellák elején (*Néhány perc külpolitika; Párizs, Isten hozzád!; Visszatért a Földre a magyar holdrakéta*).

A rövidséget néhány novella esetében az olvasói háttértudás segíti. Erre is találunk utalást a *Használati utasítás*ban: „Aki valamit nem ért, olvassa el újra a kérdéses írást. Ha így sem érti, akkor a novellában a hiba.” Azaz ha nehezen érthető a szöveg, valószínűleg túl sok rejtett utalást tartalmaz, ami megnehezíti az olvasó dolgát. Az ilyen rejtett utalások aztán összekapcsolódnak formai megoldásokkal is, s a kettő együtt adja a novellák rövidségének erejét.

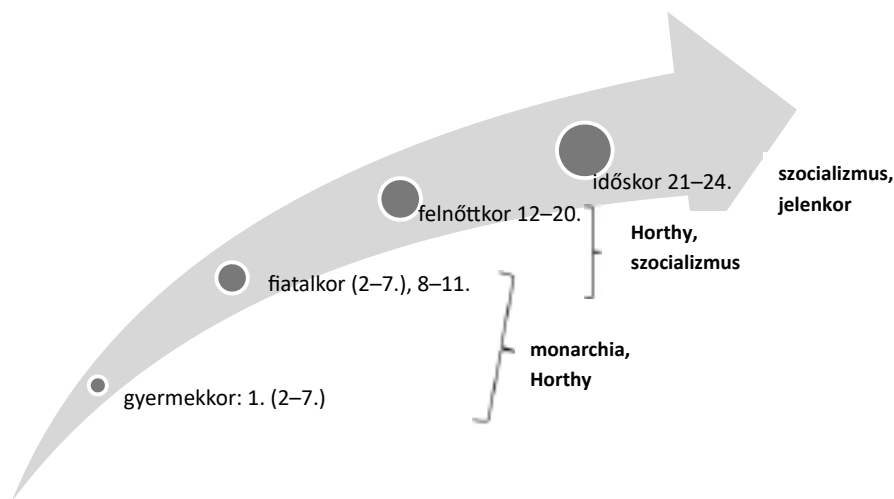
Az örkényi rövidség több novellában is kérdés-felelet formában vagy a párbeszédre való utalásban mutatkozik meg – nagyon kevés narratori kiegészítéssel. A gyűjtemény egyik legismertebb darabja, az *In memoriam dr. K. H. G.* jól példázza ezt. A szöveg egyszerű kérdés-felelet formájában van fölépítve, megértésének fontos eleme a háttértudás: a német őr figurája és dr. K. H. G. német nyelvű kérdése utal a második világháborús környezetre. A síráló értelmiségi (beszél németül, az irodalomról tesz föl kérdéseket) és az őr nemzetisége feleleveníthetővé teszi a kontextust. A szöveg vége (a német őr „paprikavörös lett, és lelőtte dr. K. H. G.-t”) pedig tömör csattanója annak, amikor a művelt-műveletlen embertípus közül az utóbbi kezébe hatalom kerül, és – mivel érvei nincsenek – az ökölszabályt alkalmazza: odacsap. A novella rövidségének képlete az 1. ábrán látható:

1. ábra: Az *In memoriam dr. K. H. G.* című novella rövidsége

Az elbeszélés technikája szempontjából különböző, de a kérdés-felelet látszólagos hegemoniájára épül az *Ahasvérus* című egyperces, amelynek értelmezéséhez szintén a háttértudás aktiválására van szükség. A cím a bibliai *Eszter könyvében* szereplő perzsa uralkodóra utal, a novella azonban egy későbbi jelentést, az *örök zsidó* vagy *bolygó zsidó* alakját idézi meg („Eközben mennek”, „Ők pedig továbbmennek”). A cím névként több formában is él (az új fordítású protestáns Biblia szerint például *Ahasvérós*), és ‘nagy király’, ‘nagy hatalmú’ jelentésben áll, amelynek valószínűleg pejoratív jelentését vonatkoztatták a bolygó zsidó alakjára (amelyet Arany János is megörökített *Az örök zsidó* című versében). A novella szövegében – a háttérismeret birtokában – a párbeszéd látszólagos fontosságát a folytonos haladás, a megállás nélküli menetelés valós problémája váltja föl, s a szöveget ismét egy csattanó zárja („Nehéz dolog ez”).

A tömör, mégis sokatmondó elbeszélésre is találunk példát az egypercesek között. Az *Egy magyar író dedikációi* rövid narratív bevezetője utáni, hosszabb-rövidebb címszavakban megfogalmazott 24 dedikáció egy kalandos, mégis átlagosnak mondható élettörténetet mesél el: a híres Tá. Dé. Vé. író életét. A dedikációk a perkurzió tipikus példái: bővebben is kifejthető, de irodalmi-dramaturgiai szempontból mégis rövidségükben meghagyott szövegek, amelyek sokatmondóan következnek egymás után. Találunk közöttük utalást a gyermekkorra (1.), a gyermek- és kamaszkori szerelmekre (2–7.), a fiatal felnőttkori kapcsolatépítésre (8–11.), a leendő, az elváló és a később megbocsájtó feleségre (12–13., 21., 24.), az állatbarátságra (17., 19.) és az utolsó időszak betegségeire (22–23.) egyaránt. Az egyes életszakaszok mellett a magyar történelemnek Tá. Dé. Vé. életére eső nagy szakaszairól is képet kapunk: megjelenik benne a Monarchia időszaka (8.: lófő – miniszteri tanácsos), a Horthy-korszak (11.: Goebbels prózája) és a szocializmus (15–16.: elvtársnő – Kautsky) is. Az utolsó, zárójeles megjegyzés („Fenti gyűjtemény korántsem teljes...”) megerősíti az általános tudást: egy ember életét nagyon nehéz a maga teljességében látni és értékelni, ezért mindig merülhetnek föl újabb és újabb részletek, amelyek érdekelhetik az érintetteket. Ez a novella is tehát a háttértudás felelevenítésére épül. A novellában megjelenő háttértudás sematikus vázát a 2. ábrán láthatjuk:

Összegzés. Az előzőekben a rövidség különböző értelmezéseit kívántuk bemutatni, amihez Örkény István egyperces novelláiban kerestünk illusztrációkat. Ezek alapján láthatóvá vált, hogy a rövidség különböző megnevezéseire (brevitas, perkurzió, praecisio, maxima, amelyeket jeles ókori és újkori szerzőknek köszönhetünk) kapcsolódó tartalmak az enthüméma (Arisztotelész terminusa, ma implikaturának hívja a nyelvészet) fogalmával együtt nyernek valódi értelmet. A rövidség a gondolatok lényegre törő megfogalmazásában, a felesleges szövegrészek, szavak elhagyásában (ez utóbbit Kosztolányi Dezső példájával illusztráltuk) és a közismert vagy kikövetkeztethető részek elhallga-

tásában érhető tetten. A rövidség-tömörség formai megnyilvánulásai Örkény vizsgált novelláiban a kérdés-felelet szerkezetű szövegek (minimális narrációval), illetve a hosszabb-rövidebb címszavakkal megszóvegezett novellák voltak. Mindhárom vizsgált novella megértéséhez szükség volt az olvasó háttértudásának felelevenítésére, amely a feltételezett közös (történelmi, kultúr- és élet-történeti) ismeretanyag előhívására ösztönzi az olvasót. A novellák megértése e miatt a tömörség miatt nehézségbe ütközhet. Ugyanakkor – a bevezető gondolatokra visszatérve – maga Örkény is írta, hogy az egyperces novellák a hasznos időkitöltést szolgálják, véletlenül sem időrabló olvasmányok. S azt, hogy rohanó világunkban bizony már az egypercesek is hosszúnak számíthatnak, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az elmúlt években megjelentek a félperces novellák is! (Papp Andrea: *Félpercesek*, Inter, Budapest, 2019.)

Természetesen ennek az esszének a célja nem lehetett a teljességre törekvés, hiszen az örkényi novellák nyelvezete, szerkesztése sokkal gazdagabb, mint amennyi egy ekkora szövegbe belefér. Írásunk inkább az érdeklődés felkeltését kívánta elérni. Reméljük, sikerült.

Deák-Takács Szilvia

Ballada a körgang csendes hatalmáról

A körfolyosó közepén ül a lány. Keresztbe tett lábát folyamatosan lóbálja, sokfonatos haját alkalmanként meglibbenti egyik kezével. Épp most kereste fel egy barátja, meghallgatta a bánatát, de a sajátjáról nem beszélt. Tegnap is kereste valaki, és holnap is fogja. Szívesen meghallgatja őket. De ő csak néz, hallgat, keveset beszél. Reggelente végigköveti a ház ébredését, ahogy kúszik fel a fény a mohás betonról, ahogy a második emelet szemben lakója elsőként megcsörrenti a lakáskulcsot, a közvetlenül szemben lakó kinyitja a rácsot az ajtaja előtt, felsír az egyetlen kisgyerek a házban, a szomszéd néni elkezdti köhögését. Nézi az elhagyatott odaláncolt falétrákat, ahogy szintenként használatra kínálják magukat, a lépcső felé vezető ajtó törött üvegének karcait, a résen ki-be röpködő legyeket, az ablakokban elhagyottan, gondozatlanul heverő balkonládákat. Az egyikből kimered egy odaszúrt villa, valaha azzal kaparhatták meg a virágföldet, hogy folyjon lejjebb a víz vagy a tápoldat.

Egy ideig nem jött senki. A lány egyedül ül, várakozik. A ház lakói közül nemigen figyel rá senki, ez nem is az a napszak, amikor számíthatna bárkire. Egyetlen öltönyös fiatal férfi húzza el néha a függönyét, hogy rálásson a lányra. Talán óvni akarja, talán csak ugyanúgy érdekli az, aki körötte él, de lehet, hogy a lány hajának ide-oda röpködése vonzza.

A lány feláll és elindul. Meg kell látogatnia valakit. Olyan valakit, aki nem fog odamenni hozzá, de szeretne beszélni, és neki meg kell hallgatnia. Ami-

kor becsukja maga mögött az ajtót, már erősen az udvarközépre tűz a nap. Ilyenkor már nem érzi azt a városi, kicsit poshadt, nedves mohaszagot, ami minden este megcsapja az orrát. Magához veszi a hajlított bambuszfogantyús, kockás mintás selyemesernyőt. Akikkel találkozik, ügyet sem vetnek rá, itt úgy illik, hogy ne is nézzenek egymás szemébe, nem kíváncsiskodó népség. Hogy miért van esernyő a kezében, amikor eső nyoma sincs, nem vált ki nagyobb érdeklődést. *Minálunk semmin sem csodálkoznak, legföljebb azon, ami természetes.* Az ernyő családi ereklye, nagyanyja kapta az ő nagyanyjától, de visszább nem ér a családi emlékezet. Valójában nem használható hagyományos módon, amolyan funkcióját vesztett, mégis értékes tárgy, a végén hegyes vörösréz szűrővel, segítségével felvehető egy-egy *piszkos papírszelet*, megbökhető a macska oldala, hogy üljön kicsit arrébb, de önvédelmi lát-szólagfegyvernek sem utolsó. Amikor megérkezik, a sarokba teszi, a lényeg, hogy vele legyen. De nem szerencsés, ha eldől, szóval *jó lesz vigyázni arra az esernyőre!*

Elkezdődik egy történet, hallgatja a lány, a lábát keresztbe veti, fonott haját meg-megtekergeti, de figyel. Ez csak épp egy történet, ahhoz hasonló, mint az ernyőé. A nehéz időkről a múltból, a katonákról a faluban, a nagyapa doni leveleiről, ezek közül egyet széthajtogat, sárga és kissé penészes. Eszébe jut a mohos udvar, ahonnan elindult és ahova visszatér.

De előbb betér a kiskastélyba, ahogy ő nevezi, a főtér felől érkezik, a boltíves bejárat előtt megigazítja a leomló borostyánleveleket, szépen csüngjenek. Nem is kastély már valójában ez a hely, valaha az lehetett, valaki valaha talán *lábujjhegyen ment föl a csigalépcsőn*, de ő most csak merengeni tér be ide. Felvesz egy könyvet az asztalkáról, megnézi az ajánlasként beleírt *négy sort*, elsőre nem érti, de próbálja megjegyezni. Amikor a gazdasági épület felől távozik, mormolja a szavakat, ha hazaér a mohos udvarra, talán lesz ideje megérteni.

Arra gondol, mennyire jó lenne kicsit hazamenni, abba a sűrű kertbe, ahol egymást érik a fák és a bokrok, amit mások keszkekusza összevisszaságnak tartanak, de ő imádja, mert szabálytalan, rendszertelen, az elején nem látni a végét, és ha a nap sugarai vagy a köd a fák közé ülnek, akkor misztikus hatása van, olyan, amitől rohanni támad kedve, a kert akkora, hogy *kifulladás nélkül körbe tudja futni*, és amikor megáll, pontosan nem is tudja, melyik kis úton is induljon vissza, de mindegyik kivezet, az anyukája is ezt mondta neki, amikor fonott hajú kislánként messzebb futott vagy elbújt, hogy ne aggódjon, mert mindegyik kis út hozzá vezet vissza.

Villamosra száll, viszi vissza a körgangra, meleg van, a nyitott ablakok keltette keresztvázat mozgatja a fonatokat, meglát egy gyönyörűen felújított épületet, a homlokzatáról kutya, alabárdos testőr, Hermész, pufók angyalok néznek le. Amikor becsapódik mögötte a kapu, megérzi a mohos szagot, kissé idegen még, eszébe jut, hogy fel kell hívnia a nagyanyját. A sarokba illeszti az ernyőt, leül a szokott helyére, hosszan mesél neki, mint mindig a telefonban, visszhangozza a körgang, de *emiatt még senki sem tett panaszt*.

(A dőlttel szedett részek Örkény-szavakkal való megegyezése nem a véletlen műve.)